

QARAQALPAQ TIL BILIMINDE TURAQLI SÓZ DIZBEKLERINIŇ EKSPRESSIVLIK TÁSIR ETIW XIZMETI

Sipatdinova Qumar

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti studentı.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.20955636>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 23-iyun 2026 yil
Ma'qullandi: 25-iyun 2026 yil
Nashr qilindi: 27-iyun 2026 yil

KEYWORDS

Stillik xizmet, turaqlı sóz
dizbekleri, frazeologizmlerdiŋ
funkciyalari.

ABSTRACT

Bul maqalada qaraqalpaq til biliminde qollanılauǵın turaqlı sóz dizbekleriniŋ shıǵarmada personajdıŋ ruwxıy jaǵdayın, sonıŋ menen birge ekspressivlik tásir etiw xizmeti tuwrısında aytiladi.

“Stilistika” termini til hám ádebiyat ilimlerinde XIX ásirdiŋ ortalarınan baslap qollanıla basladı. «Stil» sózi grek tilinen alınǵan. Filologiya iliminde stilistika eki mánide túsiniledi: 1) til hám sóylew stilistikası; 2) kórkem ádebiyat stilistikası. Olardıŋ birinshisi házirgi ádebiy til hám ádebiy sóylewdiŋ stillik sistemasın izertleydi, al ekinshisi ádebiy shıǵarmalardıŋ stillik ózgesheliklerin, sonday-aq ayırım jazıwshınıŋ yamasa ayırım ádebiy aǵımınıŋ stilin tekseredi. Frazeologizmler – óziniŋ quramındaǵı sózlerdiŋ mánisinen ózgeshe, awıspalı mánige iye bolǵan sóz dizbekleri. Olardıŋ mánileri kontekst arqalı anıǵıraq kórinedi. Hár qamday frazeologizmde jay sózlerge yamasa sóz dizbeklerine salıstırǵanda emocional-ekspressivlik máni, obrazlılıq kúshli boladı. Sonıŋ menen birge, olardıŋ birazlarında hár xalıqtıŋ milliy koloriti de sáwlelenedi. Usınday ózgesheliklerine baylanıslı frazeologiyalıq sóz dizbekleri stilistikalıq maqsette júdá keŋ paydalanıladı. [1]

Frazeologiyalıq sóz dizbekleri tásirlilikti, obrazlılıqtı arttırıw ushın, kórkem túrde astarlı máni arqalı jetkerip beriw ushın qollanıladı. Frazeologiyalıq qatarlar arqalı berilgen pikirde ekspressivlik tásirsheńligi kúshli bolıwı menen de óziniŋ jeke ózgesheliklerine iye.

Ol azamat kompyuterdiŋ **qulaǵınan oynaydı.**

- Hár bir basshı sol mákemege mápdar bolıp óz xojalıǵınday kórip, onıŋ tıyınına deyin ólshep sawıw kerek. Bolmasa bir kúnde mákemeniŋ **kúlin kókke suwırıp** jiberiwı múmkin.

Men kúldim. Ústimnen awır **júk sıpırılıp túskendey boldı.** (M.Nızanov) [2]

- Bul ketse, wássalam ıǵbalıma bir degennen alshı bastı. Quwanǵanımnan **júregim jarılıp ketti jazladı.** (T.Q. "Maman biy" ápsanası) [3]

Ata-babalarımız bolsa shoshqanıŋ góshin Salman túwe, atın aytsañ zir etip, **tóbe shashi tik turdı.**

- Bul namani búl bil tınlap tańdađı, Qulaq túrgen qırdı gezgen ańdađı, **El awzında ertek bolıp** jónelgen, Mınaw edi qız qosığı sondağı. (Ibrayım Yusupov. Joldas muğallım poeması. 36-bet).

Bizler ekspressivlik xızmet degende neni túsinemiz, qandayda bir waqıyanı jetkerip beriwde sóylewshı yamasa jazıwshınıń óz oyın, sezimin, bahasın tildiń túrli quralları arqalı kúshli tásirli jetkiziwi. Ekspressivlik tásir oqıwshı yaqı tınlawshınıń sezimine tásir etip, xabardıń ádettegiden kúshli qabıllanıwına járdem beredi. Tilde ekspressivlik – til birlikleriniń emociyalıq, bahalawshılıq hám obrazlılıq qásiyetlerin bildiredi. Ol kommunikativ maqsetke xızmet etip, sózdiń tásir kúshin arttıradi.

Funkciyaları tómendegilerden ibarat

1. Oqıwshınıń dıqqatın tartadı.
2. Emociyalıq tásir qaldıradı.
3. Avtordıń qatnasın bildiredi.
4. obraz jasaydı.
5. Shıǵarmanıń tásirlilegen arttıradi.

Joqarıda keltirilgen mısallarda da informaciyanı oqıwshıǵa elede anıq hámde tásirli etip jetkerip beriwde kórkemlew quralların qatnastırıp, frazeologiyalıq dizbeklerden paydalana kelgen. Mısalı ushın. **qulağınan oynaydı, kúlin kókke suwırıp, júk sıyrılıp túskendey boldı, júregim jarılıp ketti jazladı, tóbe shashı tik turdı, El awzında ertek bolıw, sıyaqlı sóz dizbekleri birinshisinde qulağınan oynaydı** bunda kompyuter tilin jaqsı biledi demesten elede onı asırıp, jetik mamanı ekenin kórsetiwde paydalangan. Kúlin kókke suwırıp sóz dizbeginde bolsa mákeme baslıqlarınıń ádil bolıwın, hár sawǵan aqshasın esaplap sawıw kerek ekenin, bolmasa esap sanaqsız sawsa aqsha demde joq bolıp, mákemenińde joq bolıp, tıp-tıypıl bolıwın kúlin-kókke suwırıp mýmkin dep elede tásirli emociyalı etip beredi. Bul turaqlı dizbekti biz kóbinese epikalıq shıǵarmalarda ushıratır edik. Biraq bunday dizbekler awızeki sóylewde sonıń menen birge ádebiy shıǵarmalarda da ushırasadı.

Ata-babalarımız bolsa shoshqanıń góshin Salmaq túwe, atın aytsań zir etip, **tóbe shashı tik turdı**. Bul mısal Tólepbergen Qayıpbergenovtıń shıǵarmasınan alınǵan bolıp, bunda ata-babalarımızdıń óz dinine sadıq ekenligin, shoshqanıń góshin jew haram ekenin, hátteki onıń atın aytıwdan olardıń húreyi qashıwın, unamsız kóz qarasta bolıwın, **tóbe shashı tik turıw** frazası menen bergen.

-Bul ketse, wássalam ıǵbalıma bir degennen alshı bastı. Quwanǵanımnan **júregim jarılıp ketti jazladı**. (T.Q. "Maman biy" ápsanası.) [3] Bul mısalda personajdıń shın mániste quwanǵanlıǵın, elede asıra súwretlep júregi jarılıp ketiw turaqlı sóz dizbegi menen bergen.

Bul jaǵdayda teń qurbı balalarımnan uyalǵanımdı qáyteyin, **jer jarılmadı men kirmedim**. (T. Q. "Maman biy" dástanı) [3]

Turdımurat sen de ókpeleyseń be?

-Jaq ókpelemeymen, ókpelesem apam **janımdı kelige saladı**. (T. Q. "Maman biy" dástanı) [3]

-**Jayday beli búgildi**, Kózinen jası tógildi. (Sharyar, 24-bet) Bul mısallarda da jer jarılmadı men kirmedim, janımdı kelige salıw, Jayday beli búgiliw degen frazeologiyalıq birlik qollanılǵan bolıp, Bularda ekspressivlik kóbinese frazeologizm, dialog hám emociyalıq-boyawlı sózler arqalı berilgen.

1. «Bul jaǵdayda teń qurbı balalarımnan uyalǵanımdı qáytetin, **jer jarılmadı men kirmedim**» (T. Q. «Maman biy» dástanı) [3]

Bul jerdegi «**Jer jarılmadı men kirmedim**» frazeologizmi qaharmannıń kúshli uyalǵanlıq sezimin bildiredi. Avtor bul tuwra emes, al obrazlı túrde qollanıp, qaharmannıń ruwxıy jaǵdayn kúsheytedi. Frazeologizm oqıwshıda qaharmannıń ishki tolǵanıwın, qıyın ahwalın terińirek sezdirip, sózdıń ekspressivlik qúdiretin arttıradı.

2. «Turdımurat, sen de ókpeleyseń be?» – «Joq, ókpelemeymen, ókpelesem apam **janımdı kelige saladı**» (T. Q. «Maman biy» dástanı) [3]

Bul dialogtaǵı «**janımdı kelige saladı**» tura mánide emes, frazeologiyalıq mánide qollanılgan. Ol anasınıń qattı jazalawın, qatal talabın giperbolalıq túrde kórsetedi. Bunday obraz arqalı qaharmannıń qorqıwı hám balalıq psixologiyası anıq ashıladı. Dialog forması ekspressivlikni arttırıp, personaj xarakterin tabiiy túrde kórsetedi.

3. «**Jayday beli búgildi**, kózinen jası tógildi» (Sharyar) [4]

Bul qatarlarda «**beli búgildi**» metaforalıq-ekspressiv mánide qollanılgan. Ol qaharmannıń qayǵıdan, awırılıqtan ruwxıy kúshi álsiregenin bildiredi. «Kózinen jası tógildi» sóz dizbegi bolsa qaharmannıń kúshli qayǵısın, muńın anıq kórsetedi. Eki obraz bir-birin tolıqtırıp, lirik-emociyalıq tásirdi kúsheytedi.

Juwmaqlap aytqanda bul mısallarda ekspressivlik frazeologizmler, metaforalar hám dialog arqalı júzege asqan. Olar personajlardıń ishki sezimlerin, psixologiyalıq jaǵdayların tereń hám obrazlı etip jetkizedi. Sonlıqtan ekspressiv birlikler kórkem shıǵarmanıń emociyalıq-tásir kúshin arttırıp, oqıwshını waqıyalar men qaharmanlarǵa jaqınlastıradı.

References:

- 1.Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. Нөкис, 1990.
- 2.Нызанов М. Душпан. Қарақалпақстан, - Нөкис, 2010.
- 3.Төлепберген Қайыпбергенов, Қарақалпақ дәстаны I том, Қарақалпақстан баспасы, Нөкис,1979.
- 4.Қарақалпақ фольклоры(көп томлық XII том Шарьяр) - Нөкис,1984